

KURUKSHETRA UNIVERSITY KURUKSHETRA
[Established by the State Legislature Act XII of 1956]
(‘A+’ Grade, NAAC Accredited)

AQAR-2020-21

3.4.6: Documents for books and chapters in edited volumes
published per teacher during the Session 2020-21:

Name of Department: **Panjabi**

Name of Teacher(s) : **Dr. Kuldeep Singh**

3.4.6.1
ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ
ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ 350ਵੇਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪੂਰਬ ਨੂੰ ਸਮਰਪਿਤ)

ਮਾਤਾ ਸੁੰਦਰੀ ਖਾਲਸਾ ਗਰਲਜ਼ ਕਾਲਜ, ਨਿਸਿੰਗ (ਕਰਨਾਲ)
ਵੱਲੋਂ

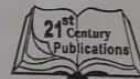
ਹਰਿਆਣਾ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਦਮੀ
ਹਰਿਆਣਾ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗ ਨਾਲ
ਇੱਕ ਰੋਜ਼ਾ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੈਮੀਨਾਰ

ਮੁੱਖ-ਸੰਪਾਦਕ

ਡਾ. ਸਤਵੰਤ ਕੌਰ ਮਾਨ

ਸੰਪਾਦਕ

ਅੰਮ੍ਰਿਤਪਾਲ ਕੌਰ ਵਿਰਕ

TWENTYFIRST CENTURY PUBLICATIONS
PATIALA

ਬਿੰਦ ਜੀ
ਯਾਦ ਨੂੰ

ਗ ੯੫੧
ਦੇ ਰੂਪ
ਜੀ ਦੀ
ਤੁੰਜਾਗਰ
ਹਮੇਸ਼ਾ,
ਤ ਮਾਤਾ
ਪਟਨਾ

ਿ॥
ਪੰਥ ਦੇ
ਸਾਹਿਬ
1723
ਆਰਾ
ਮੰਤਿਮ
ਰਥਕ

ਨਾਮਾ
ਗਜੇਬ
ਈ।
ਲਤਾ

3. 4.6/

ਤਤਕਰਾ

	ਪੰਨਾ ਨੰ.
ਸੁਆਗਤੀ ਸ਼ਬਦ	(iii)
ਦੋ ਸ਼ਬਦ	(vii)
ਸੰਪਾਦਕੀ	(ix)
ਪੰਨਵਾਦ	(xiii)
ਕੁੰਜੀਵਤ ਭਾਸ਼ਣ	
ਖਾਲਸਾ ਪੰਥ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ : ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦਾ ਐਲਾਨ (ਦਲਿਤ ਚੇਤਨਾ ਤੇ ਮਨੁੱਖੀ-ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ)	1-9
— ਪ੍ਰੋ. ਮਨਜੀਤ ਸਿੰਘ	
1. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ (ਅਦੁਤੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦੇ ਕੁੱਝ ਅਹਿਮ ਪੱਖ)	10-22
— ਡਾ. ਹਰਦੇਵ ਸਿੰਘ	
2. ਜ਼ਫਰਨਾਮਾ : ਧਾਰਮਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪਹਿਲੂ	23-27
— ਡਾ. ਜਸਪਾਲ ਕੌਰ	
3. ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੀ ਵਰਤਮਾਨ ਪ੍ਰਸੰਗਿਕਤਾ	28-32
— ਡਾ. ਪਰਮਜੀਤ ਕੌਰ ਸਿੱਧੂ	
4. ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਅਤੇ ਯੋਗਦਾਨ	33-39
— ਡਾ. ਪਰਮੀਤ ਕੌਰ	
5. ਭਾਰਤੀ ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚੋਂ ਹਕੂਮਤ ਲਈ ਸੰਦੇਸ਼	40-51
— ਡਾ. ਸਿਕੰਦਰ ਸਿੰਘ	
6. ਜ਼ਫਰਨਾਮਾ: ਇਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ	52-56
— ਡਾ. ਗੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ	
7. ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ : ਬਾਣੀ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ	57-68
— ਡਾ. ਕੁਲਦੀਪ ਸਿੰਘ	
8. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੀ ਸਮਕਾਲੀਨ ਪ੍ਰਸੰਗਿਕਤਾ	69-75
— ਡਾ. ਪਰਮਿੰਦਰਜੀਤ ਕੌਰ	

3.4.6.1

ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ : ਬਾਣੀ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ

ਡਾ. ਕੁਲਦੀਪ ਸਿੰਘ*

ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਜਫਰਨਾਮੇ ਅੰਦਰ ਧਰਮ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਸਮਕਾਲੀ ਅਤੇ ਸਦੀਵੀ ਸੱਚ ਨੂੰ ਬੜੇ ਕਲਾਮਈ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਾਹਮਣੇ ਲਿਆਂਦਾ ਹੈ। ਧਰਮ ਦਾ ਦਰਜਾ ਹਮੇਸ਼ਾ ਰਾਜ ਤੋਂ ਉੱਚਾ ਚਿਹਰਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਵੀ ਰਾਜ ਨੇ ਧਰਮ ਦੇ ਇਸ ਉੱਚੇ ਦਰਜੇ ਨੂੰ ਵਾਹ ਲਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ ਉਦੋਂ ਵੀ ਉਸ ਦਾ ਪਤਨ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਭਰਦਾ ਹੈ ਜਿੱਤ ਦੀ ਚਿੱਠੀ ਨੂੰ ਪੱਤ ਕੇ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਮੁਗਲ ਸਮਰਾਜ ਦਾ ਪਤਨ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਰਹਿੰਦਿਆ ਹੀ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਬਣਾਇਆ ਖਾਲਸਾ ਪੰਥ ਅੱਜ ਵੀ ਕਾਇਮ ਹੈ। ਇਹ ਜਫਰਨਾਮਾ ਸਿਰਫ ਉਸ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਵਾਸਤੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਿਹੜਾ ਮੁਗਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਸੀ ਇਹ ਉਸ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਵਾਸਤੇ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਅੱਜ ਸਾਡੇ ਦਿਲਾਂ ਅੰਦਰ ਵਸਿਆ ਹੈ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਲੋਭ ਲਾਲਚ ਵਾਸਤੇ ਧਰਮ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਲੋੜ ਅਨੁਸਾਰ ਮੰਨਦੇ ਹਾਂ। ਉਸ ਰੱਬ ਉੱਪਰ ਸਾਡਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਘੱਟ ਰਿਹਾ ਹੈ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਅਸੀਂ ਤਨਾਓ ਪੂਰਨ ਜੀਵਨ ਜੀ ਰਹੇ ਹਾਂ। ਲੋੜ ਹੈ ਜਫਰਨਾਮੇ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਦੀ ਉਸ ਰੱਬ ਉਪਰ ਪੱਕਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਨ ਦੀ ਤੇ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰੋਂ ਉਸ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਦੀ।

ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਸਮਾਜਕ ਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਬਹਾਦਰੀ ਅਤੇ ਦਲੇਰੀ ਨਾਲ ਵਿਚਰਨ ਲਈ ਜਿਥੇ ਜਬਰ ਵਿਰੁੱਧ ਡਟਣ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ, ਉਥੇ ਮਾਨਸਿਕ, ਬੌਧਿਕ, ਅਤੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਸ਼ਸਤਰ ਬੱਧ ਹੋਣ ਦੀ ਵੀ ਲੋੜ ਸੀ। ਇਸ ਲੋੜ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਤਤਕਾਲੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਸਿਰਜਿਤ ਅਨੁਪਮ ਤੇ ਲਾਮਿਸਾਲ ਬਾਣੀ/ਸਾਹਿਤ ਨੇ ਕੀਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ/ਸਾਹਿਤਕ ਸਿਰਜਨਾ ਦਾ ਮੂਲ ਮਨੋਰਥ ਹੀ ਸਾਧਾਰਨ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਆਤਮਕ, ਸਰੀਰਕ, ਸਮਾਜਕ ਤੇ ਬੌਧਿਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਉੱਚਾ ਚੁੱਕਣਾ ਸੀ, ਇਸੇ ਚਰਚਰਤ ਮੁਤਾਬਿਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਸਮਾਵੇਸ਼ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਸਮਾਜਕ ਨਿਰਜੀਵਤਾ ਤੇ ਉਦਾਸੀ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਅਮਲੀ ਘੋਲ ਕਰਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਵੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਬਾਣੀ ਸਾਹਿਤ ਅਜਿਹੇ ਧਰਮ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਅਮਲੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਫਲ ਅਤੇ ਸਿੱਟਾ ਹੈ, ਜਿਸਨੇ ਸਿਰਫ ਪਦਾਰਥਕ ਜਿੱਤ ਜਾਂ ਰਾਜਸੀ ਸੱਤਾ ਤੇ ਵਿਜੈ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਯੁੱਧ ਨਹੀਂ ਲੜੇ ਸਗੋਂ ਸਮਾਜ ਵਿਚੋਂ ਜਬਰ ਤੇ ਅਨਿਆਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ 'ਧਰਮ ਨੂੰ ਉਭਾਰਨ' ਤੇ ਅਧਰਮੀ ਦੁਸਟਾਂ ਨੂੰ ਸੰਘਾਰਣ ਲਈ ਖੁਦ ਆਪਣੇ ਵਿਹਾਰਕ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਕਿ ਉੱਚੇ ਆਦਰਸ਼ ਅਤੇ ਮਾਡਲ ਵਜੋਂ ਅੱਗੇ ਰੱਖਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਮ ਲੋਕਾਈ ਵਿਚ ਵੀ ਸਾਹਿਤਕ ਰੁਚੀਆਂ ਨੂੰ ਵਿਕਸਿਤ ਤੇ ਪ੍ਰਫੁੱਲਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਅਨੰਦਪੁਰ ਨੂੰ ਵਿਦਿਅਕ ਤੇ ਸਾਹਿਤਕ ਕੇਂਦਰ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਵਿਦਿਅਕ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤਕ ਕੇਂਦਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵਿਦਵਾਨ, ਕਵੀ, ਵਿਚਾਰਕ, ਕਥਾਵਾਚਕ, ਕੀਰਤਨੀਏ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ ਜਿਹੜੇ ਪੰਜਾਬੀ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ, ਫਾਰਸੀ ਅਤੇ ਬ੍ਰਜ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਕਵਿਤਾ ਰਚਦੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਵੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਭਾਈ ਨੰਦ ਲਾਲ, ਸੈਨਾਪਤਿ, ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਰਾਏ, ਆਲਮ, ਨਿਹਾਲ, ਗੁਰਦਾਸ, ਅਣੀਰਾਇ, ਸਿਆਮ, ਟਹਿਕਣ, ਭਾਈ ਜੈਤਾ, ਕੰਕਣ, ਹੁਸੈਨ ਆਦਿ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਵੀਆਂ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਸ਼ਿਆਂ

* ਅਸਿਸਟੈਂਟ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ, ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਭਾਗ, ਕੁਰੂਕਸ਼ੇਤਰ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਕੁਰੂਕਸ਼ੇਤਰ।

Bandar Naal Bahis Kaun Kre:
Alochnatmik Sanvad
(Critical Essays)

3.4.611

Edited by :
Dr. Rattan Singh Dhillon
25-B, Tribune Colony
Ambala Cantt
Phone :0171-2653333
94682-93682/94161-77988
Email: rattanpoet@gmail.com

ਸਮਰਪਣ

ISBN
978-93-90065-12-7

Edition 2020

Copyright : 2020 Author

ਡਾ. ਸੁਤਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੂਰ,
ਡਾ. ਅਤਰ ਸਿੰਘ
ਅਤੇ
ਨਜ਼ਮ ਹੁਸੈਨ ਸਈਅਦ
ਨੂੰ

Published by

Sapatrish Publications

Plot No. 24/9, Industrial Area, Phase-2,
Near Tribune Chowk, Chandigarh.

Website : sapatrishpublication.com

E-mail : sapatrish94@gmail.com
0172-5002591, 94638-36591

*All rights reserved. No part of this book may be reproduced or transmitted
in any form or by any means, electronic or mechanical, including
photocopying, recording or any information storage and retrieval system,
without permission in writing from the Author.*

3.4.61

ਸੰਪਾਦਕ ਵੱਲੋਂ

- 14. ਸਮਾਜੀ ਵਿਵਸਥਾ ਦੀ ਸਿਆਸੀ ਵਿਆਕਰਣ ਦਾ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ : 100
'ਬਾਂਦਰ ਨਾਲ ਬਹਿਸ ਕੌਣ ਕਰੇ'
-ਡਾ. ਸਰਬਜੀਤ ਸਿੰਘ
- 15. ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਤੇ 'ਬਾਂਦਰ ਨਾਲ ਬਹਿਸ ਕੌਣ ਕਰੇ' 106
-ਡਾ. ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਢਿੱਲੋਂ
- 16. 'ਬਾਂਦਰ ਨਾਲ ਬਹਿਸ ਕੌਣ ਕਰੇ' ਦਾ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਈ ਪਰਿਪੇਖ 115
-ਡਾ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਤਿਆਗੀ
- 17. ਬਾਂਦਰ ਨਾਲ ਬਹਿਸ ਕੌਣ ਕਰੇ : ਚੇਤਨ/ਅਚੇਤਨ ਦੀ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਲੀਲਾ 121
-ਡਾ. ਜਸਪਾਲ ਕੌਰ
- 18. 'ਬਾਂਦਰ ਨਾਲ ਬਹਿਸ ਕੌਣ ਕਰੇ' ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਸੁਖਿਦਰ 128
ਕਾਵਿ ਦੇ ਸਰੋਕਾਰ
-ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਦਰਸ਼ੀ
- 19. ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਪ੍ਰਵਚਨ, ਸਿਆਸੀ ਚੇਤਨਾ ਅਤੇ ਵਿਰੋਧ ਦੀ ਸ਼ਾਇਰੀ : 136
'ਬਾਂਦਰ ਨਾਲ ਬਹਿਸ ਕੌਣ ਕਰੇ'
-ਡਾ. ਕੁਲਦੀਪ ਸਿੰਘ

ਸੁਖਿਦਰ ਸਾਡੇ ਸਮਿਆਂ ਦਾ ਸਮਰੱਥ ਸ਼ਾਇਰ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਨੂੰ ਸਮੇਂ ਤੇ ਸਥਾਨ ਦੀ ਸੀਮਾ ਵਿੱਚ ਬੰਨ੍ਹਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਉਹ ਆਮ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਪਰਵਾਸੀ ਕਵੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ਬਲਕਿ ਕੌਮਾਂਤਰੀ ਕਵੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ/ਵਰਤਾਰਿਆਂ/ਵਸਤੂ ਜਗਤ ਵਿੱਚ ਆ ਰਹੀਆਂ ਤਬਦੀਲੀਆਂ, ਪਰਾ ਆਧੁਨਿਕ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਬਦਲ ਗਏ ਲਭਾਈਆਂ ਦੇ ਰੰਗ/ਦੰਗ/ਸੰਦ/ਹਥਿਆਰ/ਤਰੀਕੇ, ਸੰਚਾਰ ਸਾਧਨਾਂ ਉੱਤੇ ਕਾਰਪੋਰੇਟੀ ਕਬਜ਼ੇ, ਗੰਧਲਾ ਚੁੱਕੀ ਧਰਮ/ਜਾਤ/ਨਸਲ ਅਧਾਰਿਤ ਸਿਆਸਤ, ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਛਾ ਚੁੱਕਾ ਅੰਧਕਾਰ, ਸਭ ਕੁਝ ਤੋਂ ਸੁਚੇਤ ਪੱਧਰ ਤੇ ਵਾਕਿਫ਼ ਹੈ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਦੂਰਤਾਂ ਦਾ ਆਪਣੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਚਿਤਰਣ ਕਰ ਕੇ ਉਹ ਆਮ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਸੁਚੇਤ ਅਤੇ ਚੇਤੰਨ ਹੋਣ ਦਾ ਅਸਿੱਧਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਵਰਤਮਾਨ ਵਰਤਾਰੇ ਦੇ ਘਾਤਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਇਸ ਵਰਤਮਾਨ ਵਰਤਾਰੇ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ/ਵਿਵਸਥਾਵਾਂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਆਮ ਆਦਮੀ ਦੀ ਤ੍ਰਾਸਦਿਕ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਕਾਵਿ-ਯੋਗਤਾ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦਿਆਂ ਕਾਵਿ-ਬੋਲ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਅੰਦਰ ਯੋਗਤਾ ਵੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਯੋਗਤਾ ਦਾ ਨਿਭਾਅ ਕਰਨਾ ਵੀ ਉਹ ਬਾਖ਼ੂਬੀ ਜਾਣਦਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਉਸ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਰੂਪ ਵਾਲੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਤੁਕ-ਬੋਦੀ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਉਹ ਕਾਵਿ-ਸੰਗਠਨ ਨੂੰ ਖ਼ੂਬ ਸਮਝਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਵਿਚਾਰ/ਭਾਵ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਵੇਲਾ ਵਿਹਾ ਚੁੱਕੇ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਜਾਂ ਜੁਝਾਰਵਾਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਾਲੇ ਚਿੰਨ੍ਹ/ਪ੍ਰਤੀਕ/ਸ਼ਬਦ ਨਾ ਵਰਤ ਕੇ ਨਵੇਂ ਮੁਹਾਵਰੇ ਵਿੱਚ ਕਾਵਿ-ਪੈਰਾਡਾਈਮ ਉਸਾਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪੱਖੋਂ ਉਹ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਕਵੀ ਤੋਂ ਵੱਖਰਾ ਖਤਾ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਜਿਥੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਖੰਡ ਦੀਆਂ ਸਮਾਜਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਕ, ਧਾਰਮਿਕ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ, ਨੈਤਿਕ, ਨਸਲੀ, ਮਿਥਿਹਾਸ ਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸ ਬਣਾਉਣ ਦੀਆਂ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ, ਮਾਨਵ ਵਿਰੋਧੀ ਨਵੇਂ ਪ੍ਰਵਚਨਾਂ ਦਾ ਸਿੱਧਾ ਅਤੇ ਆਮ ਆਦਮੀ ਦੇ ਪਛਾਣਨਯੋਗ ਚਿਤਰਨ ਹੈ, ਉਥੇ ਉਸ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਹਰ ਮਸਲੇ ਦੀ ਤਹਿ ਤੱਕ ਜਾ ਕੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਜਾਗਰਿਤ/ਸੁਚੇਤ ਵੀ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਕਾਵਿ-ਜੁਗਤਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੈ, ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਸੰਰਚਨਾ ਅਤੇ ਵਿਆਕਰਣ ਦਾ ਪਤਾ ਹੈ, ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਪਾਠਕ ਦੇ ਮਨ-ਮਸਤਕ ਵਿੱਚ ਲਹਿ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਸੁਖਿਦਰ ਹੁਣ ਤੱਕ ਡੇਰ੍ਹ ਦਰਜਣ ਦੇ ਕਰੀਬ ਕਾਵਿ-ਪੁਸਤਕਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਭੋਲੀ ਪਾ ਚੁੱਕਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਉਸ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਮੁੱਖ ਧਾਰਾ ਵਿੱਚ ਓਨੀ ਚਰਚਾ ਨਹੀਂ ਹੋਈ ਜਿੰਨੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਗਿਣੇ-ਚੁਣੇ ਪ੍ਰਵਾਸੀ ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਹੋਈ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਚਾਰ ਕਾਵਿ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਹੀ ਸਾਹਮਣੇ ਆਏ ਹਨ ਅਤੇ ਜੋ ਪਾਸ ਵਾਲੇ ਪੁਰਾਣੇ ਮੁਹਾਵਰੇ ਅਤੇ ਸੰਗਠਨ ਵਿੱਚ ਕਵਿਤਾ ਰਚ ਰਹੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਕਵੀਆਂ ਨੂੰ ਮਾਣ-ਸਨਮਾਨ ਵੀ ਮਿਲ ਰਹੇ ਹਨ। ਸ਼ਾਇਦ ਇਸ ਦਾ ਇਕ ਕਾਰਨ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਅਜਿਹੇ ਕਵੀ ਪੰਜਾਬ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੋਸਤ-

9/ ਬਾਂਦਰ ਨਾਲ ਬਹਿਸ ਕੌਣ ਕਰੇ - ਆਲੋਚਨਾਤਮਿਕ ਸੰਵਾਦ

3.4.6.1

19.

ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਪ੍ਰਵਚਨ ਸਿਆਸੀ ਚੇਤਨਾ ਅਤੇ ਵਿਰੋਧ ਦੀ ਸ਼ਾਇਰੀ : 'ਬਾਂਦਰ ਨਾਲ ਬਹਿਸ ਕੌਣ ਕਰੇ

-ਡਾ. ਕੁਲਦੀਪ ਸਿੰਘ

ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਸੁਖਿੰਦਰ ਇਕ ਚਰਚਿਤ ਨਾਂ ਹੈ। ਉਹ ਕੈਨੇਡਾ, ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਤਿੰਨਾਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਸਾਹਿਤਕ ਹਲਕਿਆਂ ਵਿਚ ਆਪਣੀਆਂ ਬੇਬਾਕ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਪ੍ਰਤੀਬੱਧਤਾ ਕਰਕੇ ਇਕ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਵੱਜੋਂ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਹੁਣ ਤਕ ਦੇ ਸਾਹਿਤਕ ਸਫ਼ਰ ਦੌਰਾਨ ਉਸਨੇ ਲਗਭਗ ਸੈਂਤੀ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇੰਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵਿਗਿਆਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਤਿੰਨ ਪੁਸਤਕਾਂ, ਕਵਿਤਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਉੱਨੀ ਪੁਸਤਕਾਂ (ਗੁਰਮੁਖੀ, ਸ਼ਾਹਮੁਖੀ ਅਤੇ ਦੇਵਨਾਗਰੀ ਵਿਚ), ਆਲੋਚਨਾ ਦੀਆਂ ਚਾਰ ਪੁਸਤਕਾਂ, ਵਾਰਤਕ ਦੀਆਂ ਪੰਜ ਪੁਸਤਕਾਂ (ਗੁਰਮੁਖੀ ਅਤੇ ਸ਼ਾਹਮੁਖੀ), ਇਕ ਨਾਵਲ, ਇਕ ਪੁਸਤਕ ਬੋਚਿਆਂ ਲਈ, ਇਕ ਪੁਸਤਕ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਦੀ ਅਤੇ ਸੰਪਾਦਕ ਵੱਜੋਂ ਤਿੰਨ ਪੁਸਤਕਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। 'ਬਾਂਦਰ ਨਾਲ ਬਹਿਸ ਕੌਣ ਕਰੇ' (2019) ਉਸਦਾ ਉੱਨੀਵਾਂ ਅਤੇ ਸੱਜਰਾ ਕਾਵਿ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਹੈ। ਲਗਭਗ 144 ਪੰਨਿਆਂ ਦੇ ਕੈਨੇਡਾ ਉਪਰ ਫੈਲੇ ਇਸ ਕਾਵਿ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵਿਚ 72 ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵਿਚਲੀਆਂ ਸਮੁੱਚੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਦਾ ਉਦਗਮ ਸਮਾਂ ਦਸੰਬਰ 16, 2017 ਤੋਂ ਅਕਤੂਬਰ 17, 2019 (ਲਗਭਗ ਦੋ ਸਾਲ) ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਦੀ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਵਿਉਂਤਬੰਦੀ ਦਾ ਸਥਾਨ ਅੰਬਾਲਾ ਫ਼ਾਉਂਟੀ (ਹਰਿਆਣਾ, ਭਾਰਤ), ਮਾਲਟਨ (ਕੈਨੇਡਾ) ਅਤੇ ਲਾਹੌਰ (ਪਾਕਿਸਤਾਨ) ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਇਹ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਕਿਸੇ ਸਥਾਨ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਉਪਰ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਾਲਕ੍ਰਮ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਵਾਪਰੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀ ਉੱਥਲ-ਪੁਥਲ ਵਿਚੋਂ ਲੇਖਕ ਦੇ ਮਾਨਸਿਕ ਪਟਲ ਉੱਤੇ ਪਏ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਦੀ ਸੰਵੇਦਨਾ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਵੇਦਨਾ ਨੂੰ ਲੇਖਕ ਨੇ ਇਕ ਮੰਤਵ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਹਿੱਤ ਪਾਠਕਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਆਪਣੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਪ੍ਰਤੀਬੱਧਤਾ ਦੀ ਪੁਰਜ਼ੋਰ ਪਾਲਣਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਇਸ ਗੱਲ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸੰਦੇਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਕੋਈ ਵੀ ਸਾਹਿਤ ਸਿਰਜਣਾ ਮੰਤਵ ਰਹਿਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ, ਸਾਹਿਤ ਸਿਰਜਣਾ ਸਮਾਜਕ ਚਿੰਤਨ ਦੀ ਸਰਗਰਮੀ

ਵਜੋਂ ਆਤਮਿਕ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਵੀ ਇਕ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਅੰਗ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਸਾਹਿਤ ਸਿਰਜਣਾ ਨਿਰੋਲ ਸੁਹਜਮਈ ਅਭਿਵਿਅੰਜਨ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ, ਮਨੋਰਥ ਬੱਧ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਮਨੋਰਥ ਅਧੀਨ ਸਾਹਿਤ ਸਿਰਜਣਾ, ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਉਸਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਪ੍ਰਚਾਰ ਸਿਧ ਪੱਧਰਾਂ ਅਤੇ ਸਪਾਟ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਬਾਵਜੂਦ ਇਸ ਸਭ ਦੇ ਵੀ ਇਸ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੇ ਅੰਸ ਤਾਂ ਹੁੰਦੇ ਹੀ ਹਨ। ਇਸ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਸਾਹਿਤ, ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਤਹਿਤ ਇਕ ਮੰਤਵ ਭਰਪੂਰ ਕਾਰਜ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਸਮਾਜਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਤੋਂ ਵੱਖਰਾ ਵਰਤਾਰਾ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਸਾਹਿਤ ਸਮੀਖਿਅਕ ਦਾ ਵੀ ਫ਼ਰਜ਼ ਬਣਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਬੁਰਜ਼ੂਆ ਜਾਂ ਸਾਧਨ ਸੰਪੰਨ ਜਮਾਤ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਰੱਦ ਕਰਕੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਦੀ ਹਕੀਕੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਨੂੰ ਸਮਾਜਕ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰੇ। ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿਚ ਇਹ ਸੰਕਲਪ ਵਿਗਿਆਨਕ ਅਰਥਾਂ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਉਸ ਸਮੇਂ ਹੀ ਬਣੇਗਾ ਜਦੋਂ ਸਮਾਜਕ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਦਾ ਅੰਗ ਮੰਨਦੇ ਹੋਏ ਉਸਦੀ ਕਿਰਤ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਦੀ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਤੋਂ ਵੱਖ ਕਰਕੇ ਨਹੀਂ ਵੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਅਜਿਹਾ ਇਸ ਲਈ ਕਿਉਂਕਿ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਰਚਨਾ ਕੋਈ ਸਮਾਜ ਬਾਹਰ ਕਾਰਜ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਾਹਿਤਕ ਰਚਨਾ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਸਮੇਂ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸੂਝ ਦਾ ਹੋਣਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। "ਇਸ ਲਈ ਸਮਾਜ ਨਾਲ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਸਬੰਧ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਸਮਾਜ ਨਾਲ ਰਚਨਾਕਾਰ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਠੋਸ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸਬੰਧਾਂ ਦੀ ਸਮਝ ਵੀ ਆਵਸ਼ਕ ਹੈ।" ਇਹ ਠੋਸ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸੰਬੰਧ ਸਮਾਜਕ ਪ੍ਰਸੰਗ ਹੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਾਹਿਤਕ ਕਿਰਤ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਅਰਥ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸਾਹਿਤਕ ਕਿਰਤ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਸਮੇਂ ਬੁਨਿਆਦੀ ਕਸਵੰਟੀ ਸਮਾਜਕ ਪਰਿਪੇਖਤਾ ਦੀ ਹੈ ਜੋ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਾਹਿਤਕ ਕਿਰਤ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਆਧਾਰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਵਸਤੂ ਅਤੇ ਜਜ਼ਬਾ, ਪੂਰਨ ਸਖ਼ਸੀਅਤ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਰੂਪ ਹੈ। ਇਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨਹੀਂ ਪਰ ਇਸ ਦਾ ਅਸਰ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਮਨੁੱਖੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਵੇਗ ਨੂੰ ਰੂਪ ਤੇ ਦਿਸ਼ਾ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਬੁਨਿਆਦੀ ਸਵਾਲ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੀਆਂ ਪੈਦਾਵਾਰ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਤੇ ਉਸ ਪੱਧਰ ਦੇ ਸੱਚ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਹੋਣ ਦਾ ਹੈ। ਜਮਾਤੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਇਹ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਕਿਸੇ ਜਮਾਤ ਦੇ ਵਸ ਹੋ ਉੱਸਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਦੂਸਰੇ ਲਫ਼ਜ਼ਾਂ ਵਿਚ ਸੱਚ ਦੀ ਲੋੜ ਹੀ ਕਿਸੇ ਜਮਾਤ ਦਾ ਹਿਤ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਹਿਤ ਸਮਾਜਕ ਪੈਦਾਵਾਰ ਦੀ ਲੋੜ, ਸਖ਼ਸੀਅਤ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਅਨੁਕੂਲ ਸੋਚਣ, ਮਹਿਸੂਸਣ ਦਾ ਢੰਗ ਜਿਸ ਉੱਤੇ ਕਿ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਮੁਨਹਸਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸੋਚਣ ਦਾ ਢੰਗ ਕੁਦਰਤੀ ਪ੍ਰਚੱਲਤ ਖਿਆਲਾਂ ਰਾਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਅੰਤਲੀ ਵਿਆਖਿਆ ਅਨੁਸਾਰ ਉਸ ਵਕਤ ਤਕ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਸਾਇੰਟਿਫਿਕ ਗਿਆਨ ਦੀ ਸਿਖਰ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਉਸ ਤੇ ਮੁਨਹਸਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਉਸ ਗਿਆਨ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ, ਜਮਾਤ ਦੇ ਹਿਤ ਦੇ ਮੁਤਾਬਿਕ ਸਰਿਸਟੀ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਸਿਧਾਂਤ, ਰੈਸ਼ਨੇਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਜ਼ਖੀਰੇ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਕਵੀ ਆਪਣੇ ਬਿੰਬ